

**СОФИЙСКИ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ”
ФАКУЛТЕТ ПО ПЕДАГОГИКА
КАТЕДРА „ДИДАКТИКА”**

РУМЯНА НЕШКОВА ГЕОРГИЕВА

Формиране на емоционална компетентност у учениците в мултикултурна среда чрез обучението по български език и литература в началния етап на основната образователна степен

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

на дисертация за придобиване на образователната и научна степен „Доктор” по професионално направление 1.2. Педагогика

Научен ръководител:
проф. дпн Нели Иванова

Официални рецензенти:
проф. д-р Емилия Василева
проф. Кирил Димчев

СОФИЯ, 2012 г.

Дисертационният труд е обсъден и насочен за защита от катедра „Дидактика” към Факултета по педагогика в СУ „Св. Климент Охридски”.

Дисертационният труд съдържа 227 страници и се състои от увод, три глави, заключение и литература. Приложенията (16 на брой) са оформени в отделно книжно тяло и включват дидактични материали, изследователски инструментариум, текстове на ученици, фигури и таблици. Използваната литература съдържа 147 източника на български и чужди автори, както и интернет статии.

Официалната защита на дисертационния труд ще се състои на 17.09.2012г. от 14 часа в зала №1 на Ректората, СУ „Св. Климент Охридски”.

Съдържание

Увод	5
1. Обучението по български език и литература в мултикултурна среда и емоционалната компетентност на учениците в начална училищна възраст	
1.1. Теоретични основи на изследването	
1.1.1. Терминологични уточнения	7
1.1.2. Емоционална интелигентност и емоционална компетентност	11
1.1.3. Характерни особености на психофизиологическото развитие на децата в началната училищна възраст	12
1.1.4. Своеобразие на работата в мултикултурна среда в началния етап на основната образователна степен при формиране на емоционална компетентност	14
1.2. Обучението по български език и литература в мултикултурна среда като предпоставка за формирането на емоционална компетентност у учениците в началната училищна възраст	16
2. Методически идеи за формиране на емоционална компетентност в мултикултурна среда чрез обучението по български език и литература	
2.1. Формиране на емоционална компетентност чрез обучението по български език в мултикултурна среда	18
2.2. Формиране на емоционална компетентност чрез обучението по литература в мултикултурна среда	23
2.3. Компенсираща програма за формиране на емоционална компетентност в мултикултурна среда	26
3. Емпирично изследване на степента на формираност на емоционална компетентност у учениците в мултикултурна среда чрез обучението по български език и литература в началната училищна възраст	
3.1. Организация и методика на изследването	27
3.2. Анкета с родители и настойници на ученици от 1 до 4 клас	28
3.3. Анкета с учители на ученици от 1 до 4 клас	29
3.4. Тест	
3.4.1. Съдържание и методика на изследването с тест	30
3.4.2. Анализ на тестовете	30
3.4.3. Анализ на тестовите задачи	30
3.4.4. Анализ на резултатите от изследването с тест –	

констатиращ етап	30
3.4.5. Анализ на резултатите от изследването с тест – заключителен етап	30
3.4.6. Сравнителен анализ на резултатите от изследването с тест	30
3.4.7. Статистически анализ на резултатите от теста	31
3.5. Проективни методи	32
3.6. Интервю	34
3.7. Съчинение по преживяване	34
3.8. Наблюдение	35
3.9. Корелационен анализ на резултатите	36
Заключение	39
Приноси на дисертационния труд	40
Литература	40
Публикации по темата на дисертационния труд	41

Увод

Проблемът за формирането на емоционална компетентност у учениците в мултикултурна среда е актуален и значим, тъй като предполага компенсиране на пропуските в социализацията на децата и подпомага интегрирането им в новата училищна среда. В света на угрижени възрастни, които са отдадени на работата си или се стремят да подсигурят материалния бит, детето няма от кого да бъде изслушано и остава самотно в преживяванията си, не може да се ориентира в ключови понятия като добро и лошо, честно и нечестно. Като резултат - нарастват дефицитите в емоционалното общуване, които преминават в емоционално безличие. Обучението в съвременното училище не може да се провежда изолирано от преживяванията и емоциите на децата, защото училище, „което не развива, а потиска онова, на което дължим нашата човечност - чувствата...е изцяло сбъркано училище. Е училище, което е вредно. Понеже убива тъкмо най-ценното.” (Грънчаров, 2011: 14)

Актуалността на изследвания проблем се обуславя и от настъпилите промени в образователната ни система - закриването на училища в малките населени места и сформиранието на „средищни училища”. В региона, в който се провежда настоящото изследване, преобладават мултикултурните класове (предимно с ученици от българския и турския етнос), с които от първостепенна важност е разбирането на културната идентичност, зачитането на другостта, проявите на толерантност, а това прави още по-ценно формирането на емоционална компетентност у учениците. Съобразяването, приемането и разбирането на различията в езика, вярванията и традициите са необходими за нормалните отношения, за уважението към собствената култура и към другата, различната, и на тази основа за формирането на умения за съпричастност и толерантност. В такава общност се проявяват различни емоции (позитивни и негативни), налага се владеене на общ езиков код за общуване, което определя значимостта на връзката мултикултурализъм – език – емоции. Затрудненото изразяване на български език води до дефицити в способността за изказване на собствените чувства, в разбирането на чувствата на другите; пречатства развитието на емоционалната компетентност. Основата на тази компетентност се поставя „чрез цялостния процес на обучение и възпитание, в частност чрез обучението по български език и литература.” (Иванова, 2010: 202) Друго основание за актуалността на проблема са афективните прояви на учениците в училище и извън него - агресия и хиперактивност, пренебрегване на нормите за сигурност и цивилизовано поведение.

На базата на осъщественото аналитично проучване на научната литература се систематизира концепцията на емпиричното изследване, която е ориентирана към формирането на емоционална компетентност у учениците в мултикултурна среда.

Обект на изследването е обучението по български език и литература в условията на мултикултурализъм на учениците в началния етап на основната образователна степен в контекста на емоционалното им развитие.

Предмет на проучване е процесът на формиране на емоционална компетентност чрез обучението по български език и литература в началния етап на основната образователна степен в условията на мултикултурализъм.

Като се има предвид актуалността и значимостта на проблема, се формулира следната

Цел – Да се установи по какъв начин може да се съдейства за формирането на емоционална компетентност у учениците чрез обучението по български език и литература в началния етап на основната образователна степен в условията на мултикултурализъм.

Задачи:

1. Разкриване същността на емоционалната компетентност с оглед успешната социализация на учениците в мултикултурна среда.
2. Изясняване спецификата на възрастовите особености на учениците в начална училищна възраст и на обучението по български език и литература в мултикултурна среда в контекста на проблема за формирането на емоционална компетентност.
3. Разработване на методически идеи за формирането на емоционална компетентност чрез обучението по български език и литература в началния етап на основната образователна степен.
4. Подготовка на изследователски дизайн и прилагане на подходящ диагностичен инструментариум в съответствие с целта и задачите на изследването.
5. Съдействие за интегриране на учениците от различни етноси и за развитието им като личности чрез формиране на емоционална компетентност в обучението по български език и литература в началния етап на основната образователна степен.

Хипотеза: Ако се създадат необходимите предпоставки за формиране и развитие на начална езикова, литературна, комуникативноречева и комуникативна компетентност у учениците в мултикултурна среда, ще се съдейства за формиране на емоционалната им компетентност.

1. Обучението по български език и литература в мултикултурна среда и емоционалната компетентност на учениците в начална училищна възраст

1.1. Теоретични основи на изследването

1.1.1. Терминологични уточнения

Емоционалната компетентност е ключова компетентност за ученика в началната училищна възраст, формира се поетапно, съобразно с възрастовите особености и е необходима за успешната социализация в мултикултурна среда. Тя е част от процеса на обучение, в който ситуацияите от ежедневието на децата и преживяванията им се обсъждат съвместно и предполагат усъвършенстване в емоционален план.

Понятието *емоционална компетентност* е сложно, многомерно и недостатъчно разработено, както и изследователските задачи, свързани с проявите в поведението на индивида, с взаимоотношенията му с останалите субекти, с нагласите за действие в конкретни ситуации и със способността за изразяване на чувствата, за съпреживяване. При изясняване концептуалната рамка на понятието вниманието се насочва към същността на понятията *компетентност* и *емоции*, а областта на приложение се конкретизира с понятието *мултикултурализъм*.

В периода на началната училищна възраст в условията на мултикултурна среда се пораждаат чувства, които детето не разбира, не умее да идентифицира и да ги насочи към правилни решения за постигане на целите или за успешна комуникация. Разбирането, опознаването и изразяването на чувствата предполага наличието на компетентност, която може да се формира чрез урочната работа по български език и литература. Емоционалната компетентност е способност да се разбират собствените чувства, чувствата на другите, да се проявява съпричастност и да се съпреживява.

Компетентността е съвкупност от знания, умения, способности и поведение, които се формират и прилагат, за да се постигат желаните резултати. Тя се формира и усъвършенства, т.е. чрез нея може да се компенсират дефицитите у индивида, а интелигентността се разглежда във връзка с природните дадености и заложиби у личността.

За изясняване на понятието компетентност (без да се претендира за изчерпателност) се разглеждат становищата на Я. Мерджанова, Е. Василева, К. Димчев, С. Чавдарова и др. Анализът на литературните източници разкрива, че съществуват различни схващания за същността и компонентите на това понятие, но най-често то се дефинира чрез понятията *способност*, *интелигентност*. В този смисъл компетентността се разглежда като приложение на интелигентността, т.е. тя е интелигентност, реализирана в конкретен практически контекст.

Компетентностният подход предполага реализиране в конкретни комуникативни ситуации, изява и нагласа за различните видове дейност, точни ценностни ориентации.

В съвременния научен дискурс становищата на изследователите за компетентността бързо се променят по посока на тяхното обогатяване, доразвиване, надграждане. Според К. Димчев се забелязва „еволуция в схващанията за **същността на понятието компетентност**”. Постепенно то „започва да се разглежда като система от различни видове компетентност - езикова, социолингвистична, дискурсна, стратегийна, социокултурна, социална и пр.” (Вж. по-подробно: Димчев, 2011 №1: 23)

Формирането на посочените компетентности предполага адекватно речево поведение, подбор на точни словоформи, построяване на речевия изказ в съответствие с изискванията на средата, с многообразието на съвременния свят и с личностните характеристики на този, който създава реч.

Комуникативноречевата насоченост на обучението по български език и литература е предпоставка за формирането на комуникативна компетентност, в хода на която (чрез ориентирането в комуникативни ситуации, чрез избора на подходящи изразни средства за реализиране на комуникативната цел и чрез създаването на устни и писмени текстове) се назовават и изразяват чувства, опознават се чувствата на останалите субекти, проявява се съпричастност и се формира емоционална компетентност.

Езиковата компетентност е съставна част на комуникативноречевата компетентност, а взети заедно са част от езиковата култура на личността. В мултикултурна среда езиковата компетентност означава спазване на книжовните норми при изразяване и се определя от равнището на владееене на българския език, от връзката на език и мислене, от влиянието на майчиния език и др., но съсредоточаването на езиковото обучение само за усвояване на академични знания не е достатъчно. Необходимо е паралелно усвояване на емоционалните умения чрез назоваване, изразяване и споделяне на чувствата, чрез взаимопомощ, съпричастност и толерантност в отношения, чрез възможности за изява на малкия ученик. Ефективната комуникация между учениците в процеса на формирането на езикова и комуникативноречева компетентност предполага себепознание и опознаване на културната идентичност.

Емоционалната компетентност кореспондира с понятието **култура**. Отношенията между двете понятия се изразяват в следното:

- културата включва набор от компетентности, в т.ч. и емоционалната компетентност;
- водещо е отношението с околните;

- осмислят се ценности и добродетели, насочени към спазване на нормите на езика и поведението;
- формират се умения за опознаване на другите култури и за толерантност;
- чрез опознаване на културната идентичност на другия се улеснява комуникацията, създават се възможности за опознаване и изразяване на емоциите.

В рамките на системата на комуникативноречевата компетентност **социокултурната компетентност** е предпоставка за развитие на речевото поведение, за включването в диалог и за изразяването на мнение; проявява се при подбора или уместната употреба на речта в определени ситуации или роли. В ранната училищна възраст се усвояват навици за култура на общуване - ясно и точно да се изразяват мислите, да се достигне до правилност и чистота на речта, да се подбират думи и изрази според ситуацията, да се създават или редактират текстове. В този смисъл **стратегийната компетентност** предполага наличието на система от езикови средства за осъществяване на комуникативния акт, в основата на който е изразяването на чувствата, както и стратегиите за справяне с проблемите в общуването.

Съществен компонент на комуникативната компетентност е **дискурсната компетентност** - умението да се разбират и създават устни и писмени текстове, които се отличават със свързаност на езиково и смислово ниво, с граматическа правилност и с осъзнато извличане на смисъла на текста. Формирането на дискурсна компетентност предполага усъвършенстване на четивната техника, осъзнаване на смисъла на текста и интерпретацията му, която с оглед на формирането на емоционална компетентност, е свързана с разбиране на чувствата на героите и проследяване на промяната в преживяванията им. Формират се умения за създаване на комуникативно пълноценни текстове за изказване на собствените чувства в съответствие с равнището на комуникативноречевата компетентност и езиковата подготовка на учениците.

Комуникативната компетентност предполага у подрастващите да се формира умението да общуват, да изразяват собствена позиция, да създават текст. Трудност за учениците, които не владеят добре книжовния език, е адекватното използване на езиковите знания в конкретна ситуация в съответствие с комуникативната цел или в контекста на речта - устна или писмена. С цел съобразяването и преодоляването на трудностите, в хода на формирането на посочените компетентности у учениците, трябва да се има предвид своеобразието на мултикултурната среда. **Мултикултурализмът** предполага приемане на различните културни групи в рамките на общността. Ползването на общ език улеснява

общуването между учениците от различни етноси, създава предпоставки за разбирателство между индивидите, носители на етнически и културни различия, за споделяне на мисли и чувства, провокира желанието за опознаване, за участие в позитивен диалог. В този контекст се интерпретира и понятието мултикултурализъм и се налага схващането, че обучението се основава на разбиране и приемане на различието с цел хармония в общуването, приемане на различните по култура и език деца без парадирание с техните етнически особености, а с оглед на признаването им. Интерпретирани са разбиранията за мултикултурализма на Пл. Макариев, Н. Иванова, С. Чавдарова. Спецификата на мултикултурната среда – респективно затрудненията в общуването и в изразяването на чувствата, поради недостатъчното владение на езика, са основание за формирането на емоционална компетентност.

По време на комуникацията в урочната и извънурочна дейност децата са източник на разнообразни емоционални реакции. Те реагират по различен начин на изискванията към тях, на претенциите, на приятните новини, на агресията, на комплиментите. В този аспект се разглеждат различните становища за същността на **емоциите**. Разсъжденията на учени като Д. Голман, П. Мерлеведе, Ст. Вермюлин, Л. Десев, П. Михайлова и О. Коларов, П. Николов и др. насочват към мисълта, че чувствата и емоциите са неделимо единство, поражда мисли и направляват поведението на личността; емоциите са свързани с конкретни ситуации или се предизвикват от поведението на останалите субекти в хода на общуването, докато чувствата са устойчиви състояния, провокирани от емоциите, които се поражда в междуличностните отношения и определят по-нататъшната комуникация.

В хода на формирането на езикова, литературна, комуникативноречева и комуникативна компетентност се изгражда способност за свободно изразяване на чувствата, на собствена позиция, на толерантно отношение; изслушване на чуждото мнение при обсъждане на допуснатите грешки или при решаване на определени задачи; създава се възможност за формирането на емоционална компетентност, като се оформят следните **критерии**:

- разбиране на собствените чувства;
- изразяване на чувствата и аргументирано представяне на собствена позиция;
- разбиране на чувствата на другите (емпатия).

1.1.2. Емоционална интелигентност и емоционална компетентност

Същността и компонентите на емоционалната компетентност се разглеждат паралелно с популярното понятие *емоционална интелигентност*. Интерпретира се концептът за интелигентността на Х. Гарднър, който въвежда понятието „*спектър на интелигентността*“, включващо персоналните интелигентности. Корените на интраперсоналната интелигентност се крият в „личния емоционален свят на човека и върху връзката ѝ с афективните фактори“ (Гарднър, 2004: 45) и с това се доближава до идеите на Голман за емоционалната интелигентност.

Интерес представляват вижданията за емоционалната интелигентност на Дж. Майер и П. Саловей, К. Албрехт, Л. Шапиро, П. Мерлеведе, които се обединяват около познаването и разбирането на чувствата, адекватното поведение в зависимост от ситуацията, което определя значимостта на емоционалната интелигентност и в същото време не е противоположна на познавателната интелигентност, а взаимодейства с нея и я допълва. Компонентите на емоционалната интелигентност (представени чрез схващанията Саловей и Майер, Робърт Ууд и Хари Толи, Я. Мерджанова) са взаимно свързани помежду си и зависими един от друг (например познаването на собствените чувства води до познаване на чувствата на другите); предполагат връзка на емоциите с поведението и мотивацията на личността. Интерпретират се становищата на учени като Л. Шапиро и Д. Голман за падащите равнища на емоционалната компетентност. Все още е трудно преодоляването на стереотипните схващания за значимостта на когнитивните способности, както и недостатъчната работа за формирането на емоционална компетентност в семейството.

Според така разгледаните концепции може да се направят следните **обобщения**:

- емоционалната интелигентност и емоционалната компетентност се разглеждат във връзка със способността за разбиране на чувствата, постигането на успех в отношението с хората и вземането на правилни решения;
- емоционалната компетентност е глобална компетентност за съвременния начин на живот. Ако се формира и усъвършенства още от ранна училищна възраст, може да се очаква, че в бъдеще младият човек ще се справя по-лесно с предизвикателствата, ще преодолява негативни състояния, ще съумее да се интегрира и да се превърне в можещ и успяващ.

1.1.3. Характерни особености на психофизиологическото развитие на децата в началната училищна възраст

С формирането на емоционална компетентност у децата в мултикултурна среда чрез обучението по български език и литература се цели създаването на предпоставки за личностното им развитие в съответствие с възрастовите психофизиологически особености, потребности и интереси. Изясняват се особеностите на началната училищна възраст, според мнението на Е. Василева, както и позицията на руски психолози за периода на „кризата”, когато настъпва промяна в психичната същност на детето - усвояват се практически умения и много емоционално се приема както успехът, така и неуспехът.

Степента на **готовност** за училище е свързана със социалната зрялост на ученика. Проблеми с училищната адаптация имат много деца, но при малцинствените групи трудностите са по-големи. Обучението в смесени класове е една от успешните посоки. Много често тези деца са пътуващи от малките населени места. Отговорностите, които са поставени пред тях, са различни - самостоятелно пътуване с обществен транспорт, овладяване на официалния език, учебни постижения. Животът им придобива нова организация, при която трябва да се усвоят знания, да се формират умения и определени личностни качества. Значението на емоциите е от особена важност. Въпреки постепенното намаляване на страховете от предучилищната възраст, се появяват нови - от провал в училище.

Спецификата на началната училищна възраст предполага често сблъскване с проблеми поради неспособност на децата да разбират чувствата, което потвърждава съществената им роля за формирането на личността, за опознаването и овладяването на негативни емоционални състояния, за изграждането на гъвкавост по отношение на реагирането при настъпване на обрати в емоциите при адаптиране в новата среда. В началната училищна възраст детето не умее да контролира чувствата си. В рамките на деня то преживява възторг и радост, преминава през гняв, и достига до тъга - и обратното. Наред с противоречивите чувства, с които се сблъсква и не знае как да се справи, се въвеждат и двете абстрактни дейности четенето и писането, за които детето толкова е мечтало, че ще го направят голям, а сега се оказват неизпълнима задача. В тази възраст бързо се изграждат емоционални предпочитания, които по - късно прерастват в стереотипи, определящи цялостното му поведение. Ето защо периодът е изключително благоприятен за формиране на емоционална компетентност.

Емоциите са важна част от психическото развитие на детето в началната училищна възраст и действат на формиращите се ценности. Познаването и усещането на собствените емоции, както и тези на другите е свързано с уменията за изслушване на събеседника и с проявите на толерантност към децата с различна културна идентичност. Те са част от формирането на учебната дейност, на психичните новообразования и на мотивацията на личността. Според Е. Василева „При тези първи стъпки към социална зрялост от нов тип голяма роля се пада на стабилизирането на емоциите.” (Василева, 2007: 79) Психолози като Л. Шапиро и Д. Голман разглеждат предимствата на коефициента на емоционалност спрямо коефициента за интелигентност. **Негативните емоции** в тази възраст - чувство на отхвърленост от средата, срам от ниските постижения, гняв, предизвикват сериозни състояния на дискомфорт, самоизолация, прерастват в болести, които понякога биват „излекувани” много бързо с изслушване или отделено внимание за детето. В мултикултурна среда проблемът е още по-сериозен, понеже има ученици, които не владеят български език и често чувствата им остават скрити за учителя, поради затруднената комуникация или плахост.

Извор на емоции и на мотивирано извършване на практическите действия е **играта**. Тя формира прецизност и усет за контрол на собствените действия чрез спазване на определени правила. Л. Шапиро популяризира методика за обучаване в емоционални умения чрез развлекателни и предизвикателни игри, по време на които децата споделят как се чувстват в дадена ситуация и какви са причините за евентуалното им разочарование. След това се обсъждат възможни варианти за разрешаване на проблемите и по-лесно се намира изход.

Съпоставят се позициите на Ж. Пиаже и М. Доналдсон по отношение на **егоцентризма** на детето. Според Пиаже егоцентризмът е особеност на интелекта в етапното му развитие. С това понятие се обозначава позицията на детето в света и неговото разбиране през собствената гледна точка, без да се допуска съществуването на друга. За децата е невъзможно „да видят” повече от един аспект на ситуациите, в които попадат. Пиаже твърди, че преодоляването на тази ограниченост е възможно само тогава, когато детето се изправи пред необходимостта да обосновава своите мисли пред другите. Противоположна позиция заема М. Доналдсон, която казва, че *егоцентризмът не пречи* на детето да общува и да създава личностни отношения. Според Е. Василева „проявите на егоцентризм в мисленето и речта не са напълно преодоленни.” (Василева, 2007: 63)

1.1.4. Свообразие на работата в мултикултурна среда в началния етап на основната образователна степен при формиране на емоционална компетентност

Емоционалната компетентност се формира под влияние на културнообразователната среда, в която се развива ученикът и започва с разговорите за чувствата и преживяванията, и с моделите на поведение от страна на родителите. Спецификата на семейната среда – наличието на семейства с нарушена и криворазбрана ценностна система оказва негативно влияние върху способността на детето за себепознание или по-точно липсата на такова. Напрежението, нестабилността и нелогичността във всекидневието; наличието на непълни семейства, поради отсъствие на родителите в чужбина са фактори, които влияят при формирането на емоционална компетентност. Процесът е продължителен и в голяма степен зависи и от уменията на учителя. Специфичната за нашата образователна система насоченост към академични постижения, при която се отделя на заден план личността както на ученика, така и на педагога, отхвърля поставянето на подобни въпроси. Не само преподаването, но и възпитателната дейност пренебрегват характерологичните особености на детето, които до голяма степен определят неговата съдба.

Емоционалната компетентност предполага ориентиране в ситуацията, в случаите, когато децата **не разбират** добре официалния книжовен език. Липсата на разбиране се оказва най-прекият път към конфликта и препятства нормалните човешки взаимоотношения. Въпреки културните различия при отделните етноси, ценностната система, която трябва да се формира, е една и съща. Обучението и урочната дейност не може да се осъществява без да се съобразяват с вътрешния емоционален свят на детето, особено когато се работи в мултикултурна среда. С постъпването в училище е необходимо действията на родители и учители по отношение на формирането на емоционална компетентност да се обединят. Несигурността и изолацията, липсата на контрол върху това, което се случва, водят до депресивни състояния и безнадеждност. При разрешаването на проблеми от значение е както идентифицирането им, така и откриването на начин да се приложи избраното решение на практика, което изисква повече емоционална компетентност – овладяване на чувствата и изразяването им по адекватен начин; преодоляване на гнева и обидата; компетентност за работа в група.

Интерпретират се схващанията на Л. Шапиро, Е. Василева, Ст. Вермюлин, които предлагат формиране на емоционалната компетентност чрез целенасочени упражнения и конкретна работа с учениците в хода на урочната и извънурочна дейност. Включени са игрови ситуации за по-

малките ученици, у които се формира култура на взаимоотношенията и способност за вземане на решения.

Формирането на емоционална компетентност у децата в мултикултурна среда предполага:

- разбиране на собствените чувства;
- разбиране на „другостта”, на способността да се откриват чувствата на другите;
- добра комуникация, улесняване на общуването между деца от различни етноси;
- ориентиране в ситуацията, в случаите, когато не се разбира езикът на средата;
- възможности за превенция на агресивното поведение и насилието;
- успешно справяне в стресови ситуации, прилагане на редуциращи стреса стратегии и адекватно реагиране в зависимост от особеностите на средата, в която се намират. Стресовите фактори в образованието са с нарастващо значение, техниките на самоуспокояване и разрешаването на проблеми са съществени компоненти от емоционалната грамотност;
- преживяване на позитивни и негативни емоции, за да не израстват децата в стерилна среда, което би намалило тяхната устойчивост и би довело до липса на способност за разпознаване на част от емоциите;
- самоконтрол;
- разпознаване на невербалните послания, което води до преодоляване на дефицитите в емоционалното общуване, подпомага създаването на атмосфера на доверие и доброжелателност, улеснява процеса на комуникация;
- формиране на духовно извисени личности.

В *технологичен* аспект приоритетите при формирането на емоционална компетентност в мултикултурна среда са свързани с:

- проучване на емоционалния опит на учениците;
- проучване на запаса от думи, с който се назовават чувства;
- диагностика на езиковото и литературното развитие;
- приложение на придобитите знания и умения, при които новите думи и новите значения се използват в текстове чрез изпълняване на подходящи комуникативни задачи.

1.2. Обучението по български език и литература в мултикултурна среда като предпоставка за формирането на емоционална компетентност у учениците в началната училищна възраст

Интерпретирането на учебното съдържание по български език и литература в различните видове уроци, методите и формите на работа, които се използват за постигане на очакваните резултати относно формирането на езикова, литературна, комуникативноречева и комуникативна компетентност у учениците от началния етап на основната образователна степен са предпоставка за обогатяване на речевия изказ, за създаването на текстове, за усвояването на нормите на книжовния език, необходими както за нормалната комуникация, така и за адекватното изразяване на чувствата.

Спецификата на мултикултурната среда - затрудненията в общуването и в изразяването на чувствата, поради недостатъчно владение на езика, са основание за формирането на емоционална компетентност. В хода на урочната работа учителят е изправен пред предизвикателството да съчетава усвояването на езикови правила с усвояването на правила за емоционална компетентност с цел нормалното общуване между отделните етноси.

В мултикултурна среда за немалък брой ученици българският е втори език. За **билингвизъм** се говори при хората, когато в семейството се ползва един език, а при публичното общуване си служат с българския като официален книжовен език. В етнически смесените райони, майчиният (турски) език е предпочитан пред българския в неформалното общуване. Децата от турския етнос са непълни билингви. Едновременното съществуване на няколко знакови системи в съзнанието им поражда объркване. Учениците, които не владеят добре официалния език, допускат грешки поради наличието на различия в езиковите системи, което означава, че се проявява явлението **интерференция**.

Познаването на *различията между българския и турския език* във фонетично, морфологично и синтактично отношение осигурява възможност да се акцентира върху езиковите особености, които затрудняват учениците, правилно да се диагностицира интерфериращото влияние. В резултат на непосредствено наблюдение над ученици в начална училищна възраст се идентифицират трудностите, поради недостатъчно владение на официалния език. С цел преодоляване на затрудненията на учениците, освен тяхното познаване от страна на учителя, са важни адекватните методически похвати, познаването на особеностите на отделните етноси, загрижеността и умението на педагога да разбира душевния свят на детето, които съдействат и за формирането

на езикова, литературна, комуникативноречева и комуникативна компетентност, а на тази основа - за формиране на емоционално компетентни личности.

В хода на урочната работа по български език и литература в мултикултурна среда се съдейства за провокиране и изказване на чувства и настроения при изпълнението на задачи за участие в диалог, за преразказване, за съчиняване. Чувствата се изразяват чрез речта. Езикът е обединителен фактор за учениците с различна културна принадлежност, който улеснява комуникацията между отделните етноси и предполага успешното им интегриране и реализиране в обществото. Задълбоченото усвояване на морфологичните знания – идентифицирането и правилната употреба на частите на речта обогатяват речника на ученика с нови думи названия на чувства, съдействат за правилния изказ при споделяне на преживявания; с помощта на словото детето е в състояние да овладее собственото си поведение.

Съпоставят се позициите на Т. Ангелова и К. Димчев относно идеята да се създадат специални учебници и помагала, специални програми за учениците с различен майчин език. Прилагането на личностноориентиран образователен процес би подпомогнало преодоляването на трудностите, които се определят от различните равнища на владеене на езика.

Обучението по български език и литература се разглежда съобразно със спецификата на мултикултурната среда - усвояването на определен запас от български думи, който е в основата за формирането на граматически понятия; подражанието и многократното повторение на различни ситуации на общуване. Ползването на общ език предполага обогатяване на речниковия запас с нови думи - названия на чувства, чрез което се създават предпоставки за изказването им, за взаимопомощ и сътрудничество, за развиването на емоционална компетентност у малките ученици. Тези специфики действат върху ценностната система, а тя се формира на основата на текстовете, с които се запознават. Конкретната работа с литературните произведения стимулира изказването на собствените чувства, изграждат се отношения на *толерантност* между представителите на отделните етноси (чрез разбиране на чувствата, самоконтрол и овладяване на гнева, съчувствие и сътрудничество) ориентиране в ценностната система, прояви на доброта, синхронизиране на чувствата, емпатия. Именно литературните произведения учат на толерантност в отношенията, дават възможност за опознаване на чувствата и съпреживяване, а търпеливото отношение към културните различия е в основата на формирането на емоционална компетентност.

2. Методически идеи за формиране на емоционална компетентност в мултикултурна среда чрез обучението по български език и литература

2.1. Формиране на емоционална компетентност чрез обучението по български език в мултикултурна среда

Формирането на езикова и комуникативноречева компетентност се осъществява като се имат предвид функциите на обучението по български език, които отразяват възможностите за реализиране на целите. Функциите определят съдържанието, технологията, критериите за оценка и контрол, както и избора на подход. В процеса на обучението по български език в мултикултурна среда се формира езикова, комуникативноречева и емоционална компетентност чрез следната система от **функции**:

- *прагматична* - за ориентиране в комуникативната ситуация; за създаване на текст в съответствие с целите на речевия акт в случаите, когато езикът на домашната среда е различен от официалния език;
- *когнитивна* - при запознаване с нови понятия от областта на морфологията; задачи за идентифициране и анализ на думите като части на речта; закономерности при овладяване на правописа и пунктуацията на думите. Създават се модели на езиковата система, които са особено необходими в мултикултурна среда;
- *културологична* – за обогатяване на социокултурната компетентност, за разбиране и оценяване на различни ценностни системи; за изграждане на знания, умения и личностни характеристики;
- *афективна* - за разбиране и опознаване на чувствата чрез обогатяване на лексикалния запас и чрез текстовете, които се възприемат и създават;
- *информативна* - за осъществяване на дейностния подход - работа във виртуална среда, компютърни презентации, електронни уроци, които предоставят възможност за познание чрез емоция.

Приоритетите при формирането на емоционална компетентност в мултикултурна среда чрез обучението по български език предполагат преосмисляне на учебното съдържание от позициите на мултикултурализма; обогатяване на речниковия запас; познаване на културата на всеки етнос.

Технологията на работа включва учебни похвати, с които се реализират целите:

- ✓ обогатяване на лексикалния запас с думи от българския книжовен език (вкл. думи - названия на чувства), работа над звуковата страна на думата (произносителни умения и навици); съобразяване с грешките (фонетични, интерферентни) и отклоненията на децата билингви чрез употреба в различни ситуации и алгоритъм за преодоляване на правоговорните отклонения;
- ✓ практико-приложни дейности чрез подражание, повторение и илюстративен материал;
- ✓ игрови технологии за познание чрез емоция;
- ✓ групови технологии - за осъзнато конструиране на говорните структури, за създаване на толерантни отношения и за преодоляване на стеснителността;
- ✓ технология на оценяването – портфолио, тестове;
- ✓ създаване на текст - като основа за анализ на чувствата и преживяванията, и система от критерии.

В изложението са представени идеи за упражнения (за разпознаване, за лингвистичен анализ, за създаване на текст), съобразени с функциите на обучението по морфология. Задачите може да се използват в зависимост от логиката на съответния урок.

Обогатяването на речниковия запас на учениците, усвояването на книжовните норми чрез обучението по български език и литература в началния етап на основната образователна степен е от първостепенна важност. Това определя значимостта на морфологичните знания, т.е. обогатяването на речника с думи, които са части на речта и тяхната адекватна употреба при устно и писмено общуване в съответствие с конкретната комуникативна ситуация. Предвид различията в езиковата подготовка и възрастовите особености са предложени разнообразни **игри**, които съдействат учениците, невладеещи добре официалния език да се включат в урочната работа и дават възможност на учениците от българския етнос да приемат различните, като им помогнат и заедно постигнат успех. Игровите похвати се прилагат в различните части на урока, те са източник на емоции и предполагат изразяване на собствена позиция.

Освен чрез игрови похвати успешно овладяване на знанията за частите на речта и провокиране на способността да се изказват и споделят чувствата се осъществяват чрез **групово обучение**. Груповата работа е от съществена важност в условията на мултикултурализъм, тъй като дава възможност за прояви на загриженост, за преодоляване на стеснителността, страховете, агресивността, предполага възможности за толерантни отношения и за натрупване на емоции – позитивни и негативни. Тя се явява не само средство за конкретни мотивирани

действия за овладяването на езикови знания, а се превръща в средство за емоционално обогатяване на личността.

С цел формиране на езикова компетентност чрез овладяване на частите на речта и на тази основа формиране на емоционална компетентност в хода на груповата работа са предложени подходящи задачи и упражнения, чрез които се обогатява езикът на децата; те натрупват емоции, които постепенно започват да вербализират и споделят. Изведени са най-често срещаните **грешки** при правенето на проверка за правописа на думите, както и задачи за отстраняването им.

Целенасоченото използване на занимателни форми, които съответстват на възрастта на учениците, водят до непринудено усвояване на езиковите правила. Резултатите са възможни, когато похватите се прилагат комплексно. Съвременната класна стая разполага с мултимедия, с помощта на която урокът става по-достъпен, по-приятен, а трудните неща разбираеми, тъй като се разчита на нагледността, на съчетанието на текст, звук и картина, което е много по-атрактивно при представяне на нови знания, или при затвърдяването им. Мултимедийните уроци, уроците с интерактивна дъска предизвикват положителните преживявания, в резултат на които се засилва мотивацията за работа, за кратко време се прави проверка на знанията, идентифицират се грешките.

Конкретизирано и подкрепено с примери е приложението на **интерактивни методи**, чрез които се развива способността да се разбират собствените чувства, чувствата на другите, да се изразява съпричастност и загриженост. Интерактивният метод *елементи на мозъчна атака* е подходящ при упражнения, в които от учениците се изисква да записват изречения по предварително поставени изисквания за структурата; да довършват изречения; да съставят текстове. Съвместната *работа по проекти* поражда емоции, които могат да бъдат описани и споделени. *Графичните организатори* са подходящи за обобщителните уроци. Разработването на *програми за допълнителна работа*, чрез които се работи индивидуално, спомага за преодоляване на езиковите затруднения, за постигането на добри резултати и изживяването на положителни емоции от работата. Учениците се подбират вследствие на показаните резултати от входящата самостоятелна работа в началото на учебната година и желанието на родителите. При всяко дете се идентифицира проблемът, в зависимост от затрудненията, които среща. Важна роля при овладяването на правописа на частите на речта има връзката между *изговора и правилното писане* на думите, тъй като в съвременното общество нарушаването на лингвистичните норми е често срещано явление поради влияние на диалекта на района, в който живеят, или от комуникациите чрез електронните източници - изказът е неправилен и беден. *Диференцираното обучение* предполага

съобразяване с индивидуалните различия между подрастващите, свързани с възможностите им и адекватността на реакциите. На тази основа се определят една група ученици, които с лекота се справят с учебните си задължения и друга, които срещат затруднения и на които трябва да се оказва нужното внимание, за да достигнат до по-високо равнище на усвоеност на знанията. В хода на формиращия експеримент се предлагат идеи за оценяване чрез *портфолио* за развиване на индивидуалността на детето и способността му за самооценка.

Като се имат предвид особеностите на езиковото обучение при работа в мултикултурна среда, се създадат предпоставки за обогатяване на речниковия запас с думи - названия на чувства, за изразяване и отстояване на собственото мнение, за стимулиране на езиковият изказ; за взаимно разбиране и опознаване; за толерантни отношения; за осъществяване на адекватен диалог, въпреки културните различия и за натрупване на емоции – позитивни и негативни.

Формирането на комуникативноречева компетентност с оглед на точното изразяване на чувствата и преживяванията изисква непрекъснато съобразяване със спецификата на мултикултурната среда, т.е. с факта, че има ученици, които се справят отлично с поставените изисквания и такива, които трудно разбират и трудно се изразяват на български език. Комуникативно ориентираното обучение е съобразено с възможностите и интересите на подрастващите, но на децата, които не владеят добре български език, им е необходимо повече време за осъзнаване на случката при работа с художествен текст. В контактите с деца от други етноси често им се налага да разкажат случка, филм, преживяване, в резултат на което осъществяват взаимодействие помежду си, изказват чувствата си и се опитват да разберат чувствата на околните. Позитивните емоции са важни в работата, защото създават усещането у малките ученици, че могат да творят, да бъдат значими, дават възможност за активно включване на по-слабо мотивираните, незаинтересованите или невладеещите добре езика ученици.

Представени са етапите при съставянето на *преразказ*, *драматизация*, *описание на литературен герой*, *съчинение по преживяване*, *съчинение по наблюдение*, писане на *отзив*, както и критериите за оценяването им. Чрез тях се реализират целите и дидактическите задачи на урока, като се използва система от методически похвати, предложени чрез конкретни въпроси и задачи, съдействащи за емоционалното развитие на учениците в хода на формиращия експеримент. Методическите варианти за реализиране на отделните етапи, на учебните ситуации в уроците са илюстрирани с конкретни идеи за осъществяването им. Чрез съчинението *описание на любим герой* се развива наблюдателността у учениците, на уменията им да описват, като

подбират точните изразни средства, запознават се с психологическата характеристика и особеностите на езика на автора. Постепенно се откриват промените в емоционалното състояние у другите. Тъй като вниманието на учениците от началния етап на образование е насочено към случката или събитието, описанието на портрета на героя и преживяванията му се забелязват по-трудно. Когато се работи в мултикултурна среда се акцентира на необходимостта от повторно прочитане на характерните особености, които ще се описват; подбират се точните изразни средства; изразява се адекватно отношение.

Писането на *съчинението по преживяване* като елемент от изследователския инструментариум за формирането на комуникативноречева и емоционална компетентност у учениците е съобразено с целта и задачите, процедурата и техниката на изследването на отделните етапи. „Съчиняването на текст, в който можеш да разкажеш за собствените си вълнения, настроения и преживявания, съдейства за формирането на езикова и емоционална компетентност у децата билингви, и за успешната им социализация.” (Иванова, 2010: 201)

Подготовката за сценично изпълнение чрез *драматизация* на приказка развива уменията на децата за общуване с автора на литературното произведение. Комуникативната им компетентност се развива чрез наблюдения над текста и интерпретацията му, в хода на която се преживяват чувства, проявява се съпричастност. Часовете сред природата, общуването с нея развиват наблюдателността, предизвикват различни емоции, повишават детската чувствителност. Децата преоткриват себе си, приятелите си, когато са поставени в нова обстановка и споделят мислите, преживяванията, чувствата си в текст, който съставят.

Проектнобазираното обучение е една от успешните посоки за изграждане на сътрудничество, за формиране на комуникативна компетентност, тъй като позволява успоредно с реализирането на стандартите за учебно съдържание да се постигнат и надхвърлят зададените параметри от очакваните резултати; предполага партньорство, търсене, насочване и откриване; осъществява връзка между теоретичните знания и практическата дейност. Чрез интересна тема и провокативен метод, какъвто е проектът, се поражда усещане у учениците за предоставена свобода, за гласувано доверие, дава се възможност за творчество. Учениците се поставят в ситуации да мислят, да общуват, в хода на които изразяват чувствата си, научават се да разбират чувствата на другите. Позитивните емоции са важни в работата, защото създават усещането за сигурност у малките ученици, дават възможност за активно включване на по-слабо мотивираните, незаинтересованите или невладеещите добре езика ученици. Представени са конкретните етапи в

работата - условията за избор на проект, начина на диагностика, методическият инструментариум, дейностите, оценяването. Подчертава се, че в условията на мултикултурна среда на основата на многократни тренировъчни упражнения децата биват провокирани да създават свои текстове, като назовават чувствата си.

Постепенно учениците в началната училищна възраст започват да споделят вълнуващи моменти от своя живот и да ги съотнасят към определени емоции; а преразказването и съчиняването на текст, с които може да се разкаже за чувствата, преживяванията, емоциите, предизвикани по конкретен повод или от конкретно литературно или фолклорно произведение, съдейства за формирането на комуникативноречева и емоционална компетентност у децата в мултикултурна среда.

2.2. Формиране на емоционална компетентност чрез обучението по литература в мултикултурна среда

Целенасочената работа с литературното произведение, предварително обмислените въпроси спомагат за включването на учениците в емоционалния свят на произведението, формират у тях литературна и емоционална компетентност. На практика урочната работа в мултикултурна среда е насочена към овладяване на четивната техника, към разбиране на съдържанието и по – малко към вътрешния свят на героите. Не е достатъчно децата да четат и да разказват прочетеното - те трябва да могат да изказват мнение, да разсъждават, да изразяват съпричастност или нетърпимост към постъпките на героя, като мотивират отговора си, като споделят чувствата си и по този начин градят своя модел на поведение, който да пренесат в конкретна ситуация. Отговорите на подходящи въпроси, разсъжденията над действията на героите учат на съпричастност от ранна детска възраст, което предполага, че в по-късен етап порасналият човек няма да отмени проява на насилие на улицата, а ще окаже адекватна намеса, ще се постави на мястото на другия, ще прояви емоционална отзивчивост и доброта.

Технологията на работа за формирането на емоционална компетентност в мултикултурна среда чрез обучението по литература е следната:

- четене и осмисляне на прочетеното, изясняване на значението на непознатите думи за децата билингви;
- конкретни наблюдения над художествения текст като основа за анализ на ценностната система и чувствата;

- приложение на различни методи и съставлящите ги похвати за интерпретация на текста, за откриване на чувствата на героите, за промяната в преживяванията им, за прояви на съпричастност;
- създаване на текстове за споделяне на собствените чувства, които е предизвикало конкретното литературно произведение;
- възпитаване в дух на етично отношение и толерантност в хода на запознаването с произведения на другите народи с цел опознаване на културната различност.

Литературните произведения предоставят възможност за опознаване на чувствата, на които са носители героите, за вникване в преживяванията и настроенията им. Чрез конкретните опори (текстове) децата съпреживяват и се включват в позитивен диалог, което води до личностно развитие и сътрудничество в процеса на комуникация. Формирането на емоционална компетентност е съизмеримо с изграждането на общочовешки ценности, морални критерии, мотиви, чувства и настроения, а въвеждането на игрови елементи улеснява учениците билингви в общуването, преодолява се стеснителността им, плахостта им, овладяват се нови думи.

Представени са учебни ситуации, чрез които малките ученици се ориентират в характерните за етноса си особености, научават се да бъдат коректни и толерантни към децата с различен/друг етнически произход, съпреживяват, опознават гамата от чувства на героите, изразяват емоционално-оценъчно отношение към носителите на доброто и злото. Откриват се общите мотиви в литературните/фолклорните произведения на различните народи, интерпретирани с помощта на специфична за съответния етнос лексика. Българските народни приказки и приказките на различните етноси, които са застъпени в учебното съдържание по литература за 1-4 клас (в учебниците на различните авторски колективи), дават възможност за осъзнаване на културната различност и идентичност, за преодоляване на ниското самочувствие или слабо себепознаване на децата, тъй като чувството на отхвърленост от средата, в която са попаднали, може да причини емоционален дискомфорт.

Обосновават се подходящите методически похвати и форми на работа в зависимост от видовото своеобразие на художествения текст, които дават възможност за осмисляне и съпреживяване на случващото се в литературното произведение. Представени са конкретни задачи, с които хода на урока се насочва към откриване на преживяванията на героите и споделянето на чувствата им. Разсъжденията на учениците над литературното произведение развиват и обогатяват ценностната им система, предоставят възможност за съпреживяване. Използват се

познати методически похвати (подборно четене, четене по роли, драматизиране, преразказ и др.), но с цел съсредоточаване на вниманието към преживяванията на персонажите. Отговорите на въпроси върху изучаваното произведение водят до разбиране на съдържанието му, до формиране на понятия като доброта, човещина, отплата, преданост, трудолюбие; дават възможност за анализ и оценка на поведението на другите, разкриват логиката на човешките взаимоотношения, насочени към доброто.

В хода на работата, в съответствие с потребностите на учениците в мултикултурна среда, е удачно прилагането на игровия подход, чрез който се повишава активността им - *гатанки, ребуси, кръстословици*, съобразени със знанията и възможностите на децата в начален етап. Задачите за *драматизиране* предизвикват активността, пораждаат преживявания и емоции у учениците. Конкретните указания за *изразително четене*, за *четене по роли* и др. активизират и усъвършенстват речевата дейност. Високото ниво на диалогичност способства за повишаване на комуникативните умения на децата билингви. Похватът *дообрисване*, използван в уроците по литература, съдейства за формиране на емоционална компетентност у учениците. Когато дообрисват, децата използват думи - ориентири от текста, интерпретират авторската реч. С деца билингви е необходимо предварително да се подберат (или подчертаят) опорните думи, да се напишат думи - названия на чувства, от които те могат да изберат подходящите за героя.

В уроците за *обобщение и преговор* се интерпретира темата за чувствата и преживяванията на героите, като вниманието се насочва към емоционално наситените литературни произведения. Учениците се провокират да споделят подобни преживявания от своето ежедневие. Добър резултат дават задачите за откриване на чувствата чрез предложени синонимни групи и избор на думите, които най-точно изразяват преживяванията на героите.

Чрез формирането на литературна компетентност (с помощта на конкретните наблюдения над текста на изучаваните литературни произведения) се развива емоционалната компетентност на ученика - умението да се разбират собствените чувства и чувствата на другите, да се проявява съпричастност, да се съпреживява и може да се очаква, че в бъдеще той ще се справя по-лесно с предизвикателствата, ще преодолява негативни състояния, ще съумее по-лесно да се интегрира.

2.3. Компенсираща програма за формиране на емоционална компетентност в мултикултурна среда

Формирането на емоционална компетентност, освен в урочната работа по български език и литература, може да продължи и с допълнителни занимания, по време на които също се ползват като основа конкретни опори – литературни произведения. Разработената програма за опознаване, разбиране, изразяване на чувствата - собствени и на околните е в съответствие с поставените цели на изследването, като надграждаща урочната работа по български език и литература. Заниманията започват от втори клас, когато децата вече могат да четат и да пишат, преодолени са първите стресови ситуации в училище. Второкласниците се ориентират в сюжета на литературните текстове и на тази основа се насочват към преживяванията на героите и към възможността да изкажат своите чувства. Изясняват се и се конкретизират дейностите с учениците в изпълнение на различни видове задачи в хода на занятията. Формирането на емоционална компетентност у децата се разглежда във връзка с околната речева среда. Езиковото богатство и съдържателните текстове са водещи в настоящата примерна програма.

Целта на програмата е формиране на емоционална компетентност - разбиране, опознаване и контрол над чувствата, способност да се справят в критични ситуации, като предлагат помощ, проявяват разбиране към другите и съпреживяват чрез въздействието на конкретни опори - литературни текстове. Подробно са представени задачите, които се решават. Предложени са критерии за избор на текстовете. Разчита се на подходящо подбрани литературни или фолклорни творби и на различните изкуства - изобразително, приложно, музика, танци, както и на виртуалните игри. Заниманията се провеждат 1 час седмично с деца от различни етноси. Предлагат се конкретни идеи за обогатяване на речника с емоционално наситени думи чрез синоними, антоними, омоними, описания, определения; възможности за споделяне и продуциране на реч чрез ролеви игри и драматизации; разработват се методически идеи за литературно и езиково обучение с акцент на емоционалното развитие на личността в условията на мултикултурализъм. Акценира се на обогатяване на речника с думи, назоваващи чувства или нюанси на чувства; формира се способност да се разбират чувствата с опора на текстове, да се съпреживява и проявява съпричастност, т.е. да се формира емоционална компетентност; съотнасят се собствените чувства с чувствата на другите. Предлагат се конкретни варианти за формиране на умения за точно и пълно изразяване на български език, като се спазват книжовните норми, а лингвистичната информация се усвоява в контекста на включването ѝ в речевия изказ.

3. Емпирично изследване на степента на формираност на емоционална компетентност у учениците в мултикултурна среда чрез обучението по български език и литература в началната училищна възраст

3.1. Организация и методика на изследването

Експерименталното изследване с цел установяване ефективността на предложените методически идеи за формирането на езикова, литературна, комуникативноречева и комуникативна компетентност и на тази основа на емоционална компетентност, се провежда с *експериментална и контролна група*.

Етапите в процеса на организация и провеждане на изследването са следните: *констатиращ, формиращ и заключителен*. В извадката са включени 44 ученици от експериментална и контролна паралелка от началния етап на основната образователна степен, 133 родители, 97 учители в началния етап.

На етапа *констатиращ* експеримент е използван конкретен инструментариум, адекватен на спецификата на езиковото обучение в частта морфология - чрез тест, съставен от три субтеста за съществително име, прилагателно име и глагол, както и изследване с помощта на диагностични карти.

Формиращият експеримент е свързан с апробация на конкретните методически идеи, чрез реализация на различни видове уроци, в съответствие с особеностите на психо-физиологическото развитие на учениците от експерименталната група, при които е реализиран и констатиращия експеримент. В рамките на изследването, в хода на формиращия експеримент и в съответствие с предварително заложените цел и задачи за придобиването на по-точна представа за степента на познаване и назоваване на чувствата; познаването на чувствата на другите и проявите на съпричастност, с учениците от експерименталната паралелка се провеждат еднократно и допълнителни изследвания с *интервю, наблюдение, съчинение по преживяване, проективни методи, както и анкетно проучване с родители и учители*.

На етапа *заключителен* експеримент е проведено изследване със същия инструментариум, използван по време на констатиращия експеримент, с цел да се установи в каква степен формиращият експеримент е съдействал за формирането на емоционална компетентност у учениците в мултикултурна среда.

Направен е количествен и качествен анализ на резултатите от проведеното изследване.

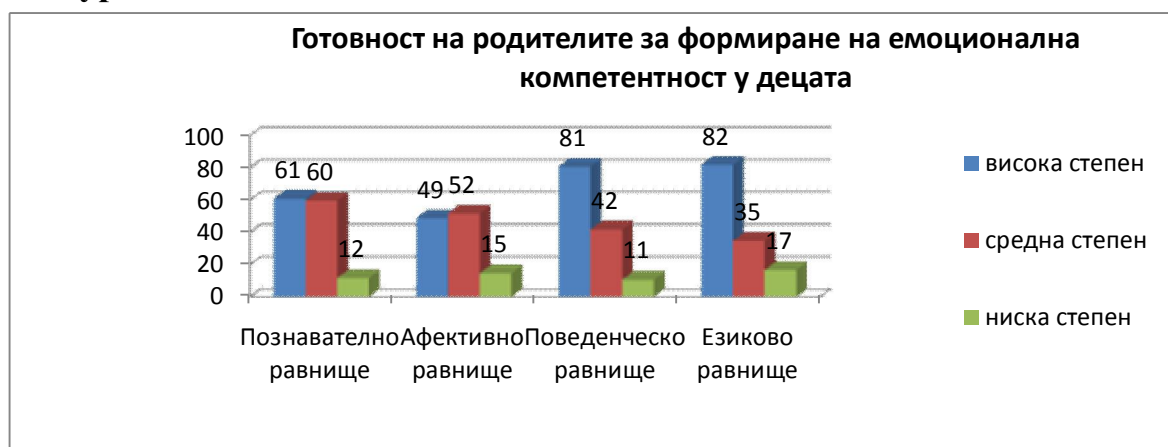
3.2. Анкета с родители и настойници на ученици от 1 до 4 клас

С цел установяване готовността на родителите за формиране на емоционална компетентност е проведено **анкетно проучване** на 133 родители и настойници на ученици. Систематизирани са критерии и показатели за обобщаване на мненията. Получените резултати водят до следните изводи:

Родителите:

- проявяват интерес към чувствата и преживяванията на децата си, но те не са водещи в общуването им;
- наблюдават емоционалното състояние на детето си, но само половината от тях забелязват промените в емоционалната му устойчивост;
- поради ангажираност или отсъствие, не обсъждат емоциите на децата, не споделят преживяванията им, което затруднява процеса на формирането на емоционална компетентност;
- декларират готовност за формирането на емоционална компетентност у децата си, но не идентифицират себе си като фактор за промените в емоционалната им устойчивост.

Фигура 1

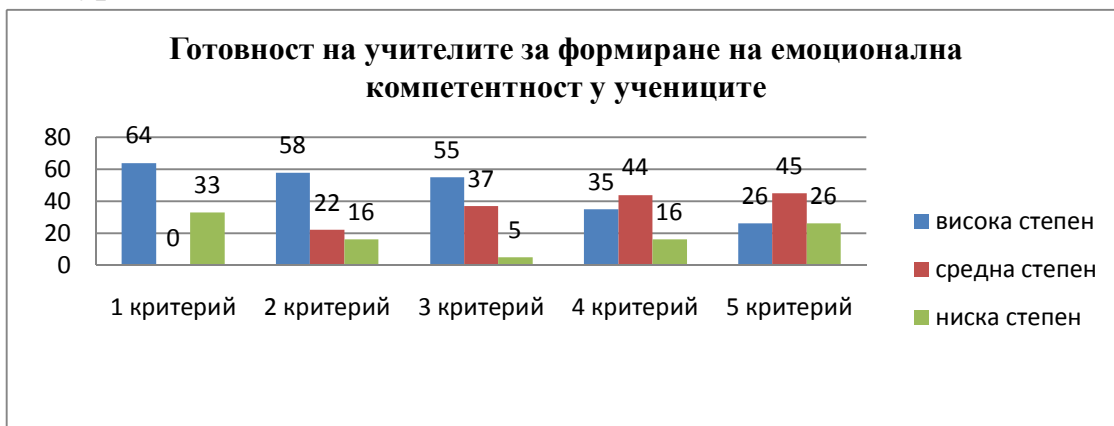

От представените данни става ясно, че родителите показват по-висока степен на готовност на поведенческо и езиково равнище, което говори, че с поведението и със заинтересоваността си към четенето и обсъждането на литературни произведения от детето, те се стремят да разберат емоционалното му състояние и да го насочват към обсъждане на собствените преживявания, докато тези стойности са по-ниски при познавателното и афективното равнище, т.е. са им необходими повече познания за емоционалната компетентност с цел преодоляване на дефицитите в емоционалното общуване.

3.3. Анкета с учители на ученици от 1 до 4 клас

С цел установяване на готовността на учителите за формирането на емоционална компетентност у учениците в мултикултурна среда е проведено анкетно проучване с 97 учители в началния етап на образование.

Фигура 2

При анализа на резултатите става ясно, че преобладава **високата** степен на готовност у учителите по първи (*Познания за емоционалната компетентност и емоционалния свят на детето*), втори (*Идентифициране на трудностите в работата в мултикултурна среда и възможности за съобразяване с индивидуалните различия на учениците*) и трети критерий (*Установяване на партньорски взаимоотношения с ученици, учители, родители, училищно ръководство*), което потвърждава факта, че учителите полагат усилия при работа в мултикултурна среда с деца от различни етноси с оглед на тяхното опознаване, съобразяване с индивидуалните различия, както и за успешна комуникация с останалите субекти; т.е. високо ниво на познания за емоционалната компетентност и готовност за общуване с деца от различни етнически групи и с другите субекти в процеса на педагогическо взаимодействие с цел ефективна координация между тях.

Мненията на учителите по четвъртия (*Идентифициране на възникващите афективни прояви у детето*) и петия критерий (*Адекватно изказване и описване на емоциите чрез конкретни опори*) са ориентирани към **средната** степен, което е показател, че в урочната работа е необходимо да се отделя повече време за обсъждане на чувствата на персонажите, за провокиране на учениците да споделят собствените преживявания при контакта с литературните произведения; за проверяване на способността им да разбират чувствата на героите; да се формират умения за самоконтрол, за изразяване на чувствата, т.е. да се насочи урочната работа към формирането на емоционална компетентност у учениците от началния етап на основната образователна степен.

3.4. Тест

3.4.1. Съдържание и методика на изследването с тест

За целите на изследването е приложен нестандартизиран тест и система от критерии с *цел* установяване равнището на формираност на езиковата компетентност у учениците в мултикултурна среда чрез формиране на умения за идентификация, разграничаване и правилна употреба на частите на речта, като предпоставка за формирането на емоционална компетентност.

В **3.4.2. Анализ на тестовете** е представен анализ на теста като цяло и на качествата на субтестовете, който предполага изследване на *надеждността* му - за целия тест е **0,8781**. За установяване на степента на съответствие между тестовата задача и предварително определената цел за нуждите на изследването е направена **експертна оценка**, реализирана с 11 експерти. Анализът на *съдържателната валидност* на тестовите задачи чрез направената експертна оценка показва висока степен на съответствие между тестовата задача и предварително определената цел, чието постигане тя е предназначена да измерва.

В **3.4.3. Анализ на тестовите задачи** се прави анализ на тестовите задачи. Установена е *средна трудност* на теста и съставлящите го субтестове - 70%, а *средната дискриминативна сила* е 0,50.

В **3.4.4. Анализ на резултатите от изследването с тест** - констатиращ етап и **3.4.5. Анализ на резултатите от изследването с тест** - заключителен етап са представени анализи на резултатите от изследването с тест.

3.4.6. Сравнителен анализ на резултатите от изследването с тест

Получените резултати от изследването, проведено с отделните тестове и съдържащите се в тях тестови задачи, са анализирани на основата на конкретни критерии, отнасящи се до езиковата компетентност на учениците в мултикултурна среда. Някои от критериите в отделните тестове се отнасят до две или три тестови задачи, което е обусловено от спецификата на изследваните явления. Тестовите задачи са обединени в отделни субтестове в зависимост от това какво се цели да се провери с тях.

На основата на получените резултати от изследването, проведено чрез батерия от три теста, тематично свързани помежду си и направения количествен и качествен анализ на данните от проведеното изследване в съответствие с предложените критерии, се правят **изводи и обобщения**, отнасящи се до формирането на езикова компетентност у учениците.

Получените резултати дават основание да се твърди, че предложената методика по време на формиращия експеримент (§2.1.) спомага за преодоляване на грешките при работа в мултикултурна среда.

3.4.7. Статистически анализ на резултатите от теста

Проверката за значимост на разликата в резултатите на експерименталната паралелка в двата етапа – констатиращ и заключителен, е извършена с *непараметричния тест на Уилкоксън за 2 зависими извадки*. Общият сбор от точки на теста в заключителния етап се различава статистически значимо от общия сбор точки в констатиращия етап за експерименталната паралелка. Това се дължи на значимата разлика в 4 от критериите на теста, в които също се наблюдава повишение на резултата, а при два критерия има тенденция за значимост.

При сравняване на резултатите по критерии между двете паралелки по време на двата етапа се получават следните данни:

Таблица 1 Сравнителен анализ - констатиращ и заключителен етап

Разлика в стойностите по критериите (заключителен - констатиращ етап)	Контролна паралелка		Експериментална паралелка	
	Z - стойност	Ниво на значимост	Z - стойност	Ниво на значимост
e2_krit11 - e1_krit11	-2,673 ^a	,008	-2,111 ^a	,035
e2_krit05 - e1_krit05	-2,496 ^a	,013	-1,134 ^a	,257
e2_общо - e1_общо	-1,407 ^a	,159	-3,277 ^a	,001
e2_krit02 - e1_krit02	-,749 ^b	,454	-2,968 ^a	,003
e2_krit06 - e1_krit06	-,707 ^b	,480	-2,762 ^a	,006
e2_krit04 - e1_krit04	-,443 ^a	,658	-1,903 ^a	,057
e2_krit10 - e1_krit10	,000 ^b	1,000	-1,508 ^a	,132
e2_krit01 - e1_krit01	-1,732 ^a	,083	-1,342 ^a	,180
e2_krit09 - e1_krit09	-1,265 ^a	,206	-1,311 ^a	,190
e2_krit08 - e1_krit08	-,791 ^a	,429	-1,311 ^a	,190
e2_krit07 - e1_krit07	-1,000 ^a	,317	-1,000 ^a	,317
e2_krit03 - e1_krit03	-1,414 ^a	,157	-,447 ^b	,655

Със сиво са отбелязани статистически значимите разлики, а сравнението на резултатите между двете паралелки може да се види от следващата фигура:

Фигура 3

Резултатите са подредени в низходящ ред на разликата в резултата - експерименталната минус контролната паралелка (е-к). По критерии 3, 6, 4 и 10 в контролната група резултатът се е влошил (прираста е със знак минус), което показва, че има ученици, които не умеят да познават и употребяват правилно частите на речта.

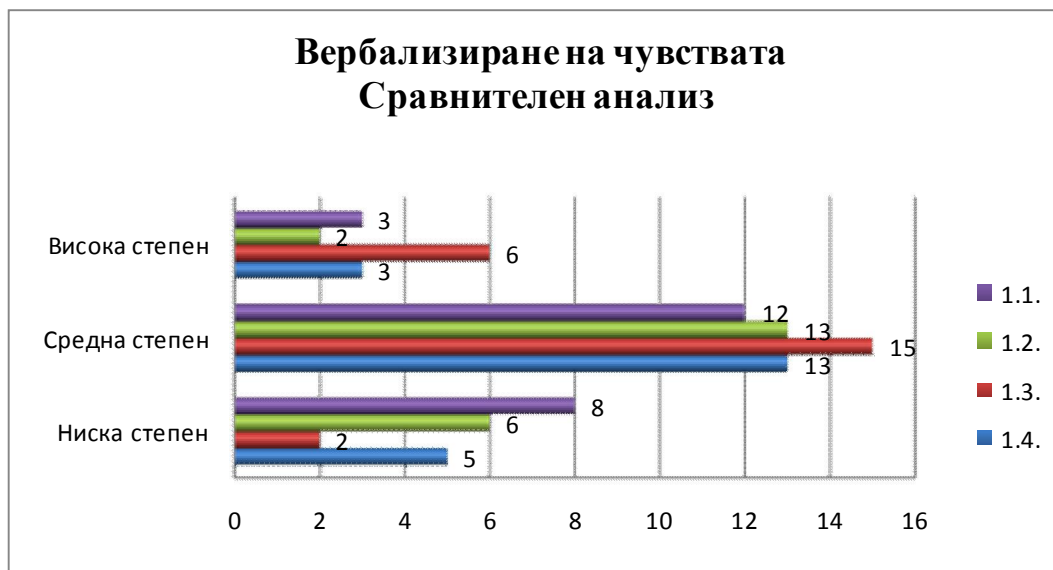
Статистическият анализ на резултатите от теста потвърждава хипотезата, че езиковата компетентност на учениците, формирана чрез урочната работа по български език и литература, води до формиране на емоционалната им компетентност. Разликата при пет от критериите за експерименталната паралелка е статистически значима, а при два критерия се наблюдава тенденция за значимост. Данните от направения анализ на резултатите показват, че в контролната паралелка има резултати с отрицателен прираст по време на заключителния етап. Проведеният статистически анализ дава възможност да се установи, че наблюдаваните различия в резултатите по време на заключителния етап в двете групи се обясняват с ефективността на предложената методическа работа по време на формиращия етап в експерименталната паралелка (§ 2.1.)

3.5. Проективни методи

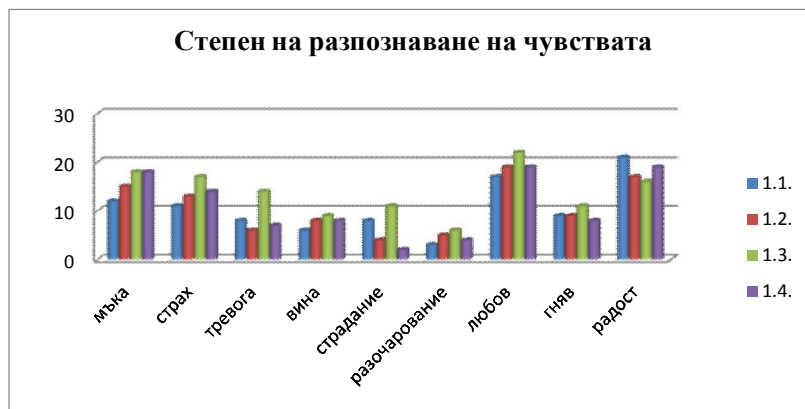
В настоящото изследване се прилага **методът на недовършените изречения (§3.5.1.)**, с който се **цели** проучване на емоционалния опит на децата и способността им да споделят чувствата си с подходящ езиков изказ. В § 3.5.2. се предлага изследване с помощта на конкретни опори -

диагностични карти с изображения на чувства. Картите (9 на брой) съдържат изображения, изискващи названия на чувства и преживявания: *мъка (тъга), страх, тревога, вина, страдание, разочарование, любов, гняв, радост*. Сравнителният анализ на резултатите от констатиращия и заключителния етап е представен по следния начин:

Фигура 4

Фигура 5

Легенда:

- 1.1.Констатиращ етап експериментална паралелка
- 1.2.Констатиращ етап контролна паралелка
- 1.3.Заключителен етап експериментална паралелка
- 1.4.Заключителен етап контролна паралелка

От така изложените данни става ясно, че учениците могат да разпознават и назовават позитивни афективни прояви; затрудняват се при идентифицирането на голяма част от предложените карти - изображения, означаващи чувства; липсват думи в речника им, с които да ги назоват, което определя нуждата от системна работа, насочена към разпознаване и вербализиране на чувствата.

3.6. Интервю

Целта на проведеното интервю е върху основата на обучението по български език и литература в мултикултурна среда (създаване на собствен текст – съчинение описание) да се очертаят възможностите за формиране на емоционална компетентност, като се имат предвид формулираните критерии и показатели. Представени са резултатите от вербалното и невербалното поведение на изследваните лица, които водят до следните **обобщения**:

- учениците изпитват необходимост да споделят чувствата си, но го правят, само ако специално са насочени към това;
- учениците билингви отговарят кратко, не формулират правилни изречения; изискват точен въпрос, на който не са склонни да отговорят подробно и изчерпателно; разчитат на жестикулирането, за да бъдат разбрани;
- по време на интервюто споделят чувствата си, които обаче не са предварително описали в текста.

3.7. Съчинение по преживяване

В хода на формирането на комуникативноречева и емоционална компетентност писането на съчинение по преживяване е част от изследователския инструментариум, съобразен с целта и задачите, предмета и обекта на процедурата и проверката на хипотезата. Изведени са критерии, по които се оценяват текстовете на учениците. При анализа на резултатите се открояват типичните грешки и дефицитите по отношение на езиковото им развитие. В текстовете на учениците билингви изреченията са с неправилен словоред и трудно се разбира смисълът им, преобладават повторенията на едни и същи думи, описват се много действия едно след друго, което често води до двусмислици. Всичко това е в резултат на беден лексикален запас, на невладеене на българския език в необходимата степен, което пречатства изразяването в писмен вид.

Наблюденията при писането на съчинение по преживяване показват, че:

- писането на съчинение по преживяване е трудна задача за всички ученици, особено за учениците билингви;
- проявяват се дефицитите в езиковото и комуникативноречевото развитие;
- учениците разбират речта на лексикално ниво (съществителни, глаголи), но при използването им в практиката - назоваване или попълване на пропуснати думи в изреченията, се затрудняват;

- допускат правописни и пунктуационни грешки;
- у учениците, които не владеят добре официалния книжовен език, липсват знания за езика, които да позволят свободно изразяване в устна или писмена форма;
- учениците срещат най-много трудности, поради факта, че е необходимо сами да представят словесен израз на мислите и чувствата си, да конструират отговорите си.

3.8. Наблюдение

С наблюдение се проучва участието на учениците в комуникативни ситуации и проявите на емоционалност по време на групова работа в урок по български език и литература за подготовка за писане на съчинение по преживяване. В хода на изпълнението на съвместни задачи най-точно проличават отношенията между учениците, способността им да спазват правилата и да се съобразяват с изискванията, както и с позицията на членовете на групата. Потвърждава се тезата, че акцентите в работата трябва да са по посока на формирането на комуникативни умения, които са добра основа за взаимното опознаване и признаване на различията, и в този смисъл за формирането на емоционална компетентност у учениците. Структурирани са критерии и показатели, обобщени в протокол за наблюдение.

Проведеното наблюдение дава основание да се направят следните **изводи:**

- изразяването на мислите и спазването на правоговорните норми представлява трудност за учениците;
- преобладаващата част от наблюдаваните участници в групова работа не зачитат правото на съекипниците си да изказват аргументирано собствена позиция;
- не проявяват стабилност на чувствата, склонни са да повишат тон или да обидят в случай, че неуспехите се дължат на членове на групата;
- склонни са да спорят, без да изслушат събеседника си;
- наблюдава се изявена агресивна нагласа при влизане в спорна ситуация.

3.9. Корелационен анализ на резултатите

Чрез анализа, с математико-статистическите процедури на получените резултати от проведеното изследване, се проверява хипотезата, че формирането на езикова, литературна и комуникативна компетентност води до формиране на емоционалната компетентност у учениците. След като се установи, че езиковата компетентност у учениците в мултикултурна среда оказва влияние върху формирането на емоционалната им компетентност, се провери силата на тази зависимост чрез **корелационен анализ** и се изчисли традиционния корелационен коефициент на Пирсън, чиято стойност 0,547 за теста показва статистически значима зависимост **между езиковата и емоционалната компетентност** (§ 3.4.7.)

Чрез статистическата **зависимост между литературната, комуникативната и емоционалната компетентност** се установява **взаимовръзката** между отделните критерии от изследването, а именно:

- Критерий: *Изразява ясно мисълта си* и Критерий: *Толерантност в отношенията*, където $r = 0,39$ показва **значима зависимост**. Установява се, че способността на учениците да изразяват ясно мисълта си, правилно структурираният им изказ може да е предпоставка за по-лесното разбиране на събеседника, на другия и за постигането на толерантни отношения.
- Критерий: *Точно назоваване на чувствата и преживяванията във връзка с конкретната случка* и Критерий: *Стабилност на чувствата* $r = 0,44$, т.е. установява се **умерена зависимост**, което доказва, че способността за точно назоваване на чувствата означава и тяхната стабилност, т. е. разпознаване и самоконтрол.
- Критерий: *Постигане на стройна композиция* и Критерий: *Точно назоваване на чувствата*, $r = 0,57$, което говори за **значима зависимост**, т.е. възможността за правилно конструиране на изказа включва и точно вербализиране на чувствата.
- Критерий: *Изразява ясно мисълта си* и Критерий: *Изразява чувствата си* – между тях е установен коефициент $r = 0,64$, което е показател отново за **значима зависимост** между посочените критерии.
- Критерий: *Изразява ясно мисълта си* и Критерий: *Изслушва и приема чужда гледна точка*: установен е коефициент $r = 0,49$, който показва **значима зависимост**, т.е. изразяването ясно на мисълта предполага и приемане на чужда гледна точка.
- Критерий: *Убедително и последователно описване на случката, породила определени чувства* и *Точно назоваване на чувствата и преживяванията във връзка с конкретната случка* е изчислен

Комуникатив норечева компетентност Литературна компетентност	1.Убедително и последователно описание на случката, породила определени чувства 2.Правилно конструиране на изреченията 3.Постигане на стройна композиция 4.Точно назоваване на чувствата и преживяванията във връзка с конкретната случка	Съчинение по преживяване
Комуникатив на компетентност	1.Изразява ясно мисълта си 2.Спазва книжовните норми за изговор 3.Изслушва и приема чужда гледна точка	Наблюдение
Емоционална компетентност	1.Стабилност на чувствата 2.Толерантност в отношенията 3.Изразяване на чувствата 4.Самооценка1 показател Оценява изпълнението на поставената задача 2показател Анализира собствения текст и открива пропуските си -Аргументирано представяне на емоционалния опит 1.Познание за емоционалната компетентност и емоционалния свят на детето 2.Идентифициране на трудностите при работа в мултикултурна среда и възможности за съобразяване с индивидуалните различия на учениците 3.Установяване на партньорски взаимоотношения с ученици, учители, родители, училищно ръководство 4.Идентифициране на възникващите афективни прояви у детето 5.Адекватно изказване и описване на емоциите и чувствата чрез конкретни опори <i>Познавателно (когнитивно) равнище</i> 1.Познание за емоционалната компетентност и емоционалния свят на детето <i>Афективно равнище</i> 2.Вътрешни нагласи и потребности, наблюдения над чувствата и преживяванията на детето <i>Поведенческо равнище</i> 3.Начини, модели на общуване и обсъждане <i>Езиково(комуникативно) равнище</i> 4.Разбиране, опознаване и обсъждане на чувствата чрез конкретни опори (литературни произведения)	Наблюдение Наблюдение Интервю Интервю Проективни методи Анкета с учители Анкета с родители

При избора на критерии и показатели в конкретния диагностичен инструментариум се имат предвид представените критерии за формиране на емоционална компетентност в § 1.1.1.

Заключение

Предизвикателствата в съвременното училище налагат преосмисляне на подхода на обучение и определят нуждата от формирането на компетентности - интелектуални и емоционални - в съответствие с възрастовите психофизиологически особености и интереси. Проведеното изследване потвърждава актуалността на проблема относно формирането на емоционална компетентност в мултикултурна среда, която е характерна за глобалния свят и дава основание да се приеме, че в училище е необходимо преоткриване и развитие на емоционалните способности за улесняване на комуникацията между представителите на различните етноси и изграждане на атмосфера на разбирателство между тях.

В контекста на реализираното емпирично изследване, от направения качествен и количествен анализ на резултатите, могат да бъдат очертани следните **изводи и обобщения**:

- формирането на емоционална компетентност у малките ученици е толкова важно, колкото развитието на интелектуалните им способности;
- социалната действителност, новите обществени реалности поставят по-високи изисквания, които предполагат правилен езиков изказ и формирани емоционални умения и компетентности;
- категорията емоционална компетентност е сложна и многопластова, затова е важно познаването на същността ѝ, на аспектите и проявленията ѝ, за да може успешно да се формира у учениците чрез урочната работа по български език и литература;
- емоционалната компетентност е ориентирана към адаптиране и успешно вписване на личността в динамично променящата се нова среда;
- в съответствие с формулираните критерии учениците умеят да познават чувствата си, да разбират чувствата на другите, да изразяват мнение, да проявяват съпричастност;
- постепенното усвояване на езика, контактът с литературните произведения, изразяването на мислите при писане на текст дават възможност на малките ученици да споделят чувствата си, да разбират чувствата на другите, да контролират собствените си преживявания, да общуват с други етноси, което от своя страна развива емоционалната им компетентност;
- началната училищна възраст е подходящ период за формирането на емоционална компетентност, а урочната работа по български език и литература позволява резултатно и положително въздействие върху емоциите и чувствата, тяхното разбиране и опознаване.

Приноси на дисертационния труд

1. На основата на интерпретацията и анализа на теоретичните постановки от водещи научни публикации в настоящото дисертационно изследване се изгражда теоретичната рамка на емоционалната компетентност в контекста на обучението по български език и литература в мултикултурна среда с ученици от началния етап на основната образователна степен.
2. Обосновава се връзката между понятията *компетентност – мултикултурализъм – емоции*.
3. Разработени са конкретни методически идеи и компенсираща програма за формирането на езикова, литературна, комуникативноречева и комуникативна компетентност, които са предпоставка за формирането на емоционална компетентност у учениците.
4. Изследването убедително доказва необходимостта от формирането на емоционална компетентност по посока на успешната интеграция в мултикултурна среда.
5. Експериментално се доказва, че емоционалната компетентност може да се формира успешно в хода на урочната и извънурочната работа по български език и литература в началния етап на основната образователна степен.
6. Резултатите от дисертационното изследване могат да послужат както като идеи за практическа работа с учениците, така и като мотивация за бъдеща изследователска дейност, свързана с разширяване на възможностите на учебното съдържание по посока на формирането на емоционално компетентни личности.

Литература

1. Василева, Е. (2007). *Детето в началното училище*. София: Фараго.
2. Гарднър, Х. (2004). *Нова теория за интелигентността*. София: Сиела.
3. Грънчаров, А. (4 2011 г.). Душата на младите е нещо като многоцветна градина. *сп. Образование*.
4. Димчев, К. (1 2011 г.). Компетентностният подход в обучението по български език. *сп. Образование*.
5. Иванова, Н. (2010). *Обучението по български език и литература в мултикултурна среда в началния етап на основната образователна степен*. София: Планета

Публикации по темата на дисертационния труд

• Материали, публикувани в сборници от международни научни конференции, проведени в чужбина (участие с доклади):

1. Георгиева, Р. Послания невербалногo общения учеников на началном этапе основной образовательной ступени. - В: *Современное образование: реалии, традиции, инновации, перспективы. Материалы международной научной конференции*, Ульяновск, Россия, 2010, с. 13-15.
2. Нешкова, Р. Эмоциональная компетентность – фактор преодоления стресса в первые дни ребенка в школе. В: *Социально-экономическая эффективность результатов исследований молодых ученых в области образования. Материалы всероссийской научно-практической конференции 5-7 октября 2010*, Тула, 2010, с. 187-190.
3. Нешкова, Р. Эмоциональная и языковая компетентность учеников начального этапа основной образовательной ступени. - В: *Междисциплинарность научного поиска в области гуманитарных исследований. Материалы Международной конференции с элементами научной школы для молодежи (15-16 октября 2010 г.)*, Ульяновск, 2010, с. 298-301.

• Материали, публикувани в сборници от международни научни конференции, проведени в България (участие с доклади):

4. Нешкова, Р. Параметри на емоционалната компетентност при работа в мултикултурна среда с ученици от началния етап на образование.- В: *Съвременното обучение между теорията и практиката. Сборник. УИ „Св. Кл. Охридски”, С., 2010, с. 232-238*
5. Нешкова, Р. Емоционалната компетентност на учениците от началния етап на образование – път към духовното им израстване.- В: *Диалогът между поколенията и обществените структури чрез училищната институция. Материали от научно-практическа конференция с международно участие (16 и 17.04.2010г.-гр. София), ИК „Образование”, София, 2010, с. 343-350*
6. Нешкова, Р. Чувствата на малкия ученик - предизвикателство за съвременния учител. - В: *Хуманизъм и прагматизъм в образованието на XXI век” И част. Национална конференция с международно участие. Сборник с доклади и съобщения. Булвест 2000, София, 2011, с. 54-59*

• Материали, публикувани в сборници от национални конференции (участие с доклади):

7. Нешкова, Р. Формирането на емоционална компетентност в контекста на духовно-нравственото израстване на малкия ученик.- В: *Духовно-нравствено развитие на учениците от началния етап на основната*

- образователна степен. *Национални педагогически четения*, 21-22 юни, 2010, гр. Априлци, с. 308-314
8. Нешкова, Р. Обогаляване на лексикалния запас на учениците билингви от началния етап на основната образователна степен.- В: *Съвременната педагогическа реалност. Резултати и очаквани постижения. Сборник с материали от научно-практическа конференция*. ИК „Образование”, Разград, 2010, с. 220-224
9. Нешкова, Р. Емоции и ценности в семейството. В: *Ценностни аспекти на взаимодействието: семейство-училище*. Център "Хуманна педагогика", С. 2011, с. 131-136
10. Нешкова, Р. Готовност на родителите за формиране на емоционална компетентност у детето в начална училищна възраст. В: *Диалог на педагогическите компетенции. 130 години от създаването на педагогическото училище във Враца*. УИ "Св. св. Кирил и Методий", ВТ, 2012, с.294-306.
- **Статии в специализирани научнометодически списания, издавани в България:**
11. Нешкова, Р. Формиране на правописни умения у учениците от втори клас при изучаване на частите на речта /съществителни имена и глаголи/. *Начално училище*, С., 2008, №5, с.11-16
12. Нешкова, Р. Формиране на начални умения за идентификация, разграничаване и правилна употреба в речта на съществителни имена и глаголи у второкласниците. *Образование*, С., 2010, №2, с.52-66
13. Нешкова, Р. Езиковата компетентност на учениците билингви от втори клас. *Образование*, С., 2010, №1, с.18-24
14. Нешкова, Р. Персоналните интелигентности на малкия ученик. *Начално училище*, С., 2010, №4, с.33-39
15. Нешкова, Р. Литературната компетентност на учениците от началния етап на образование в мултикултурна среда - предпоставка за развитието на емоционалната им компетентност. *Начално училище*, С., 2010, №6, с.54-69
16. Нешкова, Р. Готовност на учителите за формиране на емоционална компетентност у учениците в мултикултурна среда в началния етап на основната образователна степен. *Образование*, С., 2012, №2, с.82-108
17. Нешкова, Р. Емоции и здраве в началното училище. *Образование*, 2012, №1, с. 110-115